

ATATÜRK VE MİLLİ İRADE: OTORİTERLİĞİN KAYNAĞI MI YOKSA CUMHURİYETÇİ DEMOKRASİNİN SİMGESİ Mİ?

Lemi ATALAY*

ÖZ

Milli Mücadele'nin önderi Mustafa Kemal Paşa, kongreler döneminde Milli Mücadele'nin felsefesini "milli iradeyi hakim kılmak" şeklinde belirlemiş ve bu doğrultuda Milli Mücadele, bir meclis aracılığıyla yürütülmüştü. Bu yaklaşım savaştan sonra da sürdürülmüş ve milli irade anlayışı Cumhuriyet yönetimi ile taçlandırılmıştır. Bu çalışmada, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte ülke siyaseti için önemli bir yer tutmaya başladığı anlaşılan milli irade felsefesinin niteliklerini tespit etmek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda hareket eden çalışma bu milli irade anlayışının, Aydınlanma dönemi düşünürü olan Jean-Jacques Rousseau'nun genel irade yaklaşımından esinlenip, esinlenmediği ile özgürlük ve demokrasi açısından nasıl bir yaklaşıma sahip olduğu sorunsallarını irdelemeye çalışmıştır. Bu bağlamda ilk olarak Rousseau'nun genel irade felsefesini ortaya koyduğu temel eserler ile Mustafa Kemal Paşa'nın milli irade anlayışına yönelik söylemlerini içeren yayınlar esas alınarak, karşılaştırmalı, analitik bir inceleme yapılmış, ardından da konu üzerindeki çeşitli araştırmalardan yararlanılarak milli/genel irade kavramının demokrasi-hürriyet tartışmasında durduğu pozisyon tartışılmaya çalışılmıştır. Bu değerlendirmeler sonucunda Rousseau'nun genel irade ve Atatürk'ün milli irade kavramları arasında çeşitli yönler bakımından benzerlikler olduğu tespit edilmiş ve bu düşüncelerin liberal bir demokrasi olmasa da cumhuriyetçi bir demokrasinin parçası olduğu ileri sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Demokrasi, Genel İrade, Jean-Jacques Rousseau, Milli Egemenlik, Milli İrade.

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, latalay@ankara.edu.tr, (ORCID: 0000-0001-6853-1762).

ATATURK AND THE NATIONAL WILL: IS THE SOURCE OF AUTHORITARIANISM OR A SYMBOL OF THE REPUBLICAN DEMOCRACY?

ABSTRACT

Mustafa Kemal Pasha, the leader of the National Struggle, determined the philosophy of the National Struggle as "making the national will sovereign" during the period of congresses and based on this philosophy, the National Struggle was carried out through a parliament. After the war this philosophy was completed successfully with Republican administration. So in this study, it is aimed to identify the features of this philosophy, which started to take an important place in the politics of the country after Mustafa Kemal Pasha period. Acting in line with this purpose, the study also tries to examine whether this understanding of national will was inspired by the "general will" approach of Jean-Jacques Rousseau and what kind of approach it had regarding democracy and freedom. In this context, firstly a comparative and analytical analysis has been made based on the main books of Rousseau that includes his "general will philosophy" and the books that include Mustafa Kemal Pasha's discourses on his understanding of national will. Afterwards, using various researches on the subject, the position of the concept of national/ general will in terms of democracy and freedom debate was tried to be discussed. As a result of these evaluations, it has been supposed that the general will and national will concepts used by Rousseau and Atatürk have significant similarities by various aspects. It has also been claimed that these ideas are a part of a republican democracy, but not a liberal democracy.

Keywords: *Atatürk, Democracy, General Will, Jean-Jacques Rousseau, National Sovereignty, National Will.*

Extended Abstract

Mustafa Kemal Pasha, the leader of the National Struggle, determined the philosophy of the National Struggle as "making the national will sovereign" during the period of congresses and based on this philosophy, the National Struggle was carried out through a parliament. After the war this philosophy was completed successfully with the Republican administration. So in this study, it is aimed to identify the features of this philosophy, which started to take an important place in the politics of the country after Mustafa Kemal Pasha period. Acting in line with this purpose, the study also tries to examine whether this understanding of national will was inspired by the general will theory of Jean-Jacques Rousseau and what kind of approach it had regarding democracy and freedom.

In this context, firstly the main views of Rousseau, especially the features of his general will principle was explained. In this study, Rousseau's various books, mainly "the Social Contract", in which the general will theory was defined, and some other studies about him were used. Then, by benefiting from the books that includes Mustafa Kemal Pasha's sayings that he gave both during the National Struggle and the Republic period, his principles of national will philosophy were examined in a comparative way with Rousseau's general will theory and it has been determined that they have significant similarities. It has been also understood that Mustafa Kemal Pasha preferred to use the national will concept consciously and like Rousseau it constituted the basic element of his political thought. Mustafa Kemal Pasha adopted the main features of Rousseau's general will to his national will theory and as the general will, the national will also differed from the private wills; corresponded to the common good rather than just being the totality of the private wills and always indicated the source of rightness for the nation.

Afterwards, the position of the concept of national/ general will in terms of democracy and freedom debate was tried to be discussed by using various researches on the subject, since both Rousseau's and Mustafa Kemal Pasha's views have been usually criticized as their understandings was claimed to be resulted in authoritarianism rather than democracy. These criticisms mostly were raised by liberal thinkers who argued that forcing individuals to the general will by viewing it as the absolute truth and not being able to limit the general will, was against individual liberty and this understanding would cause totalitarian regimes. Moreover, some academicians from Turkey who expressed their views on this argument, believed that the policies applied by Mustafa Kemal Pasha in line with the national will principle, were one of the good samples which showed how Rousseau's theory could result negatively in practice, in terms of democracy and freedom.

In the last part of the study these criticisms were evaluated and it was tried to be proved that how they misunderstood the theories of general will and national will. It was argued that both Rousseau and Mustafa Kemal Pasha underlined that this national/general will did not correspond to the collective will of the ruling people, rather it represented the common good and was determined with the active participation of the citizens who are free in their actions. Therefore, obeying this kind of national/general will, would not harm the liberty of people since they would obey their own decisions. Moreover, it was also asserted that the national will principle of Mustafa Kemal, did not deny political pluralism and democracy. Carrying out the

National Struggle through a very plural and diverse parliament; transferring the sovereignty from the sultanate/caliphate to the nation; preparing the new constitution of the republic in a way to include fundamental rights and freedoms; attempting to shift to a multi-party political life in order to end the existing one-party order; writing a textbook, in which he explained the benefits of democracy and freedom extensively and enabling the individuals to become an autonomous and active citizens whose rights will be protected with the revolutions he accomplished were all presented as the compliance of his national will philosophy with democracy and freedom. On the other hand, it has also been claimed that his ideas are a part of a republican democracy more, rather than a liberal democracy.

Giriş

“Milli irade” olgusu Türk siyasi hayatında sıklıkla kullanılan bir kavram olup, genellikle seçimler sonucu ortaya çıkan tablonun karşılığı olacak bir içerikle siyasetçilerin söylemlerinde yer almaktadır. Bu kavramın Türk siyasi hayatında ortaya çıkışı ve yoğun bir şekilde ifade edilmeye başlanması ise Milli Mücadele dönemine denk düşmektedir. Milli Mücadele’nin önderi Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele’nin daha ilk dönemlerinden başlayarak ülkenin bağımsızlığının ancak milletin iradesinin hakim kılınmasıyla mümkün olacağını vurgulamış ve bu doğrultuda Milli Mücadele sürecinin halkın temsilcilerinden oluşan ulusal bir meclis aracılığıyla verilmesini sağlamıştır. Milli iradenin yansımasını bulduğu bu meclis, aynı zamanda egemenliğin kayıtsız şartsız milletin olduğu ilkesini benimsemiş ve böylece saltanat dönemi ile bağlarını kopararak, egemenliğini kimseyle paylaşmayacağını ilan etmiştir. Milli Mücadele’nin başarıyla sonuçlandırılmasının ardından ilan edilen Cumhuriyet yönetimi ile de milli iradeye dayanan milli egemenlik anlayışı daha da pekiştirilmiş olmuştur. Hem Milli Mücadele dönemi hem de Cumhuriyetin ilk yılları için bu derece önem taşıyan milli irade anlayışı, kavramın günümüzde tercih edilen anlamından oldukça farklı bir içeriğe sahip olup, milli egemenlik fikrinin önemli temsilcilerinden Jean-Jacques Rousseau’nun ortaya koyduğu genel irade kavramından izler taşımaktadır. İşte bu izleri tespit etmeyi odak noktasına almış olan bu çalışma ile hem “milli irade” ile “genel irade” kavramlarının benzeştiği noktalar irdelenecek, hem de bu kavramlara yöneltilen ortak eleştiriler tartışılacaktır. Bu doğrultuda araştırmada ilk olarak Rousseau’nun temel görüşleri hakkında bilgiler verilip, genel irade ilkesinin özellikleri açıklanacaktır. Daha sonraysa Mustafa Kemal Paşa’nın gerek Milli Mücadele dönemi, gerekse Cumhuriyet döneminde çeşitli söylemlerinden yararlanılarak, Rousseau’nun genel irade hakkındaki fikirlerinin, milli irade anlayışına nasıl yansıdığı ve bu iki yaklaşımın hangi ortak niteliklere sahip oldukları tespit edilmeye çalışılacaktır. Ardındansa hem

genel irade, hem de milli irade kavramını demokrasi açısından getirilen eleştiriler aktarılarak, bu eleştirilerin bir kritiği yapılmaya çalışılacaktır.

1- Rousseau ve Halkın Egemenliğini Mümkün Kılan Genel İrade Anlayışı

Aydınlanma döneminin özgün fikirleriyle bilinen düşünürü Jean-Jacques Rousseau ortaya attığı fikirlerle hem yaşadığı zaman içerisinde hem de ölümünden sonra başta Fransız Devrimi olmak üzere, farklı ülkelere yansıtılacak şekilde birçok önemli toplumsal olay üzerinde geniş etkiler bırakmıştır. Rousseau'nun düşüncesinin temellerini “toplumsal sözleşme”, “halk egemenliği” ve “genel irade” kavramları oluşturmuştur. Rousseau, egemenliğin sahibi olan halkın bir parçası olarak vatandaşların bir toplumsal sözleşme aracılığıyla siyasal bir birlik oluşturmalarını ve bu birliğin genel irade doğrultusunda yönetilmesini ideal siyasal yönetim anlayışı olarak sunmuştur. Rousseau'nun siyasal felsefesini belirleyen genel irade kavramının temel özellikleri ise tek tek bireylere ait özel iradelere farklı olarak genel olması, basitçe oyların toplamına değil, ortak yarara karşılık gelmesi ve her zaman doğruluğu temsil etmesi şeklinde ön plana çıkmıştır.

Jean-Jacques Rousseau aydınlanma dönemi düşünürü olsa da, aydınlanmacıların savunduğu rasyonalizm ve uygarlık gibi değerlere mesafeli yaklaşımıyla tanınmaktadır. Hayatının ilk döneminde aydınlanmacı isimlerle birlikte, aydınlanma fikrinin önemli bir eseri olan “*Ansiklopedi*”ye makaleler yazan Rousseau, daha sonra yazdığı metinlerle bu gruptan uzak düşmüştür. Aydınlanma hareketinin rasyonalizm doğrultusunda akla büyük bir değer vermesine karşılık, Rousseau daha çok duyguları ön plana çıkarmış, bununla birlikte uygar toplumun, insanın iyi doğasını bozup, erdemini yok ettiğini öne sürmüştür. Bu nedenle uygar toplum yerine doğal durumu idealize eden Rousseau, mülkiyetin olmadığı bu durumda eşitsizliğin de bulunmadığını ve var olan bu eşitliğin aynı zamanda doğal bir özgürlük yarattığını savunmuştur.¹ Fakat ona göre bu doğal durumdan, uygarlığa geçilmesiyle birlikte, hem mülkiyet ortaya çıkmış hem de eşitsizlikler meydana gelmiştir. Öte yandan uygar toplum, neden olduğu bu eşitsizlikler yüzünden özgürlüğün yerini tutsaklığa bırakmasına da yol açmıştır. Özgürlüğün ve eşitliğin uygar bir toplumda da var olabilmesini arzulayan Rousseau, bunun ancak bir toplum sözleşmesi aracılığıyla gerçekleştirilebileceği görüşünü ortaya atarak felsefesini şekillendirmiştir.²

¹ Alâeddin Şenel, *Siyasi Düşünceler Tarihi*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1995, s. 357-359.

² A.g.e., s. 360.

“*Toplum Sözleşmesi*” adlı eserinde bu felsefesinin ayrıntılarını açıklayan Rousseau’ya göre insanoğlunun en önemli sorunu özgürlük olup, bir türlü kendini çeşitli düşünce ve kişilerin esiri olmaktan kurtaramayan ve başkalarının koyduğu kurallara uymak zorunda kalan insanlar bağımsız olamamaktaydılar. Rousseau bu özgürlük ve bağımsızlık sorununu çözmek içinse egemenliğin halka geçmesini ve genel irade doğrultusunda halkın kendi koyduğu yasalarla yönetilmesini savunmuştur. Bu durumun oluşmasını sağlayacak olansa Rousseau’nun fikirlerini dayandırdığı toplumsal sözleşme olgusudur. Ona göre bu toplumsal sözleşme aracılığıyla insanlar artık kendi koyduğu kurallara uyup, istemediği kurallara uymak zorunluluğundan kurtulacağı için özgür ve bağımsız olacaktır. Halkın egemenliğini eline almasına karşılık gelen bu yönetim biçimini cumhuriyet olarak adlandıran Rousseau, hem bu cumhuriyetin temeli olacak toplumsal sözleşmenin, hem de cumhuriyeti oluşturacak tüm yasaların genel iradeye dayanması gerekliliğini vurgulayarak, genel irade kavramını düşünce sisteminin merkezine yerleştirmiştir.³

Genel irade kavramının en temel özelliği isminden de anlaşılacağı üzere genel olmasıdır. Yani ancak tüm halkın ortak çıkarlarını ilgilendirecek bir irade, genel iradeye karşılık gelebilmekte ve bu bakımdan genel irade kişisel özel iradelerden doğal olarak farklı bir bütünlüğü ifade etmektedir. Bireyin kendisinin sahip olduğu özel çıkarın, genel yarardan çok farklı bir şeyi öngörmesinin mümkün olabileceğini hatırlatan Rousseau’ya göre, böylesi bir durumda özel iradelerin, bireyin yurttaş olarak sahip olduğu genel iradeye aykırı ya da karşıt olması sorunuyla karşılaşılabilir. Kişinin genel iradeye karşı gelmesine sebebiyet verecek bu tarz bir durumun oluşması halinde Rousseau, bireyin topluluk tarafından ona saygı gösterilmeye zorlanması gerekliliğini öne sürmüştür. Rousseau için bu aslında bireyin özgürlüğünü kısıtlamak gibi gözüke de, daha çok kişinin özgür olmaya zorlanması ve her türlü kişisel bağımlılıktan kurtulması anlamına gelmektedir. Çünkü ona göre kişinin sadece kendi isteklerine uyması köleliğe yol açmaktadır. Genel irade doğrultusunda kendi koyduğu yasalara uyduğundaysa birey esas özgürlüğe ulaşmış olacaktır. Bu noktada doğal özgürlük ve toplumsal özgürlük ayrımı yapan Rousseau, bireyin toplum sözleşmesiyle birlikte doğal özgürlüğü bırakıp, toplumsal özgürlüğe ulaştığını savunmaktadır. Böylece eskiden sadece kendini düşünen insan, sözleşmeden sonra toplum olmanın gereği olarak artık, başka değerlere de önem vermeye başlamış olmaktadır.⁴

³ Jean-Jacques Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Devin Yayınları, İstanbul, 2004, s. 27-37.

⁴ **A.g.e.**, s. 40-44.

Bireyin genel iradeye uymaya zorlanması özgürlük açısından bir takım olumsuzluklar doğurabileceği için, bazı koşulların hayata geçirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu koşulların başında ise Rousseau'nun sürekli olarak vurguladığı gibi genel iradenin gerçekten genel olması, yani tüm topluma yararlı olacak bir biçimde hazırlanması gelmektedir. Bunun aksine olarak genel iradenin genel olmaktan çıkıp, özelleşmeye başlaması durumundaysa Rousseau da bu tip zorlamaların baskı ve angaryaya dönüşme tehlikesini içereceğini kabul etmektedir. Bu nedenle genel iradenin, gerçekten genel olmasını sağlamak için iradenin herkesle ilgili olup, herkesten çıkması gerekmektedir.⁵ Genel iradenin herkesten çıkması ise siyasal katılımı işaret etmektedir. Yani doğal ve sınırsız özgürlüğünü bırakıp, toplumsal sözleşme sonucu siyasal ve ahlaki bir özgürlüğe erişen yurttaş, siyasal bir topluma girmesinin getirdiği yükümlülükler doğrultusunda, genel iradenin oluşması için yasama ve egemenlik kullanma faaliyetlerine katılmalı ve genel iradeyi yansıtacak kanunların ortak çıkarlar doğrultusunda hazırlanmasına katkı sağlamalıdır.⁶

Geneli ilgilendiren ve yurttaşların katılımıyla hazırlanacak genel irade Rousseau'ya göre basit bir oy toplamına karşılık gelmemektedir. Çünkü Rousseau için genel iradeyi genel yapan oyların sayısından ziyade onları birleştiren ortak yararadır. Bu noktada herkesin iradesi ile genel irade arasındaki farka dikkat çeken Rousseau, genel iradenin sadece ortak çıkarlarla ilgili olduğunu, herkesin iradesinin ise özel iradelerin toplamına denk düştüğünü belirtmektedir. Bu nedenle genel irade bu tip bir oyların birleşmesi tarzında değil, birbirini yok eden özel iradelerin kaldırılmasından sonra, farklılıkların toplanması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Genel iradenin bu şekilde tespit edilebilmesi içinse aydınlanmış yurttaşların sürekli olarak düşünüp, tartışması, yurttaşlık görevlerini yerine getirmesi ve genel iradeyi oluşturması gerekmektedir. Ortak bir irade yerine oluşan kısmi birleşmelerin, başka iradelere göre genel olsa da devlete göre yine özel bir düzeyde kalacağını hatırlatan Rousseau'ya göre bu nedenle devlet düzeyinde kısmi birleşmelerden ziyade, her yurttaşın görüşü sonucu oluşturulacak genel bir irade hâkim olmalıdır.⁷

Yurttaşların genel iradenin oluşum sürecine katılmasına sürekli olarak vurgu yaptığı görülen Rousseau için bu durum genel iradenin her zaman doğruluğa karşılık gelmesi için de gerekli koşullardan biridir. Ancak gerçekten kamu yararı için olan iradelerin doğruluğa karşılık gelebileceğini

⁵ A.g.e., s. 62.

⁶ Özgüç Orhan, "J.J. Rousseau'da Genel İrade Kavramı", **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 14 (Güz 2012), s. 14-16.

⁷ Rousseau, a.g.e., s. 59-63.

savunan Rousseau, genel iradenin yansıdığı kanunların bu nedenle tüm yurttaşları ilgilendirecek şekilde ve halkın yararına yönelik olmasının önemini de vurgulamaktadır. Öte yandan Rousseau halkın her zaman doğru kararlar alamayacağını düşünmektedir. Çünkü insanların kendi iyiliklerini isteseler de, bunun ne olduğunu her zaman öngöremeyecekleri görüşünü savunmaktadır.⁸ Bunun temel sebebi ise belirli özel görüşleri, genel irade olarak değerlendirmelerinden kaynaklanmaktadır. Hâlbuki ortak yarardan ziyade bu tarz kısmi yarara dayanan iradeler, adaletsiz olmaya mahkûmdur.⁹ Bu noktada özellikle anayasa gibi zor kanunları hazırlamak için gerçekten aydınlanmış yurttaşlara ihtiyaç olduğuna dikkat çeken Rousseau'ya göre, her zaman bu tarzda yurttaşlar bulunamadığı için, üstün özelliklere sahip, genel iradenin neyi gerektirdiğinin farkında olan bir kanun koyucuya da gereksinim bulunmaktadır.¹⁰

Rousseau'nun savunduğu genel irade kavramı kapsamında bir diğer önemli unsur da egemenlik anlayışıdır. Genel iradenin uygulanması anlamına gelen egemenlik kavramı bu nedenle Rousseau için son derece önemlidir ve bu egemenlik herhangi bir şekilde başkasına devredilmemeli ve bölünmemelidir.¹¹ Rousseau halk egemenliğine inanan bir düşünür olduğu için egemenliğin devredilemeyeceğine yaptığı vurguyla monarşik sistemlere karşı duruşunu sergilemektedir. Egemenliğin bölünemeyeceği yaklaşımı ise ilk başta kuvvetler ayrılığına bir karşı gelme gibi dursa da, böylesi bir yaklaşımdan ziyade egemenliğin kaynağının ayrıştırılmasına karşı gelmeyi ifade etmektedir. Yoksa yasama ve yürütme gibi işlemlerin farklı olduğunun farkında olan ve bunu kitabında da işleyen Rousseau daha çok bu kuvvetlerin kaynağının tek bir egemene ait olmasını savunmaktadır. Bu tek olan egemenliğin halka ait olduğunun altını çizen Rousseau için bu nedenle egemenliğin bölünmesi, onun yok edilmesi tehlikesini barındırmaktadır.¹²

İnsanların kölelikten çıkıp özgür bir duruma kavuşması için egemenliği kendi eline alması temel düşüncesinden yola çıkan Rousseau'nun bu amacı mümkün kılmak adına savunduğu unsurların başında genel irade yaklaşımının geldiği görülmektedir. Halkın egemenliğinin ne doğrultuda kullanılacağını bir anlamda karşılığı olan genel irade, toplumsal sözleşme niteliğinde olacak anayasaların ve diğer yasaların hazırlanmasında da bir rehber olacaktır. Genel irade tüm yurttaşları ilgilendirdiğinden, tümünü

⁸ A.g.e., s. 59-60, 72-73.

⁹ Jean-Jacques Rousseau, **Ekonomi Politik**, İmge Kitabevi, Ankara, 2005, s. 15.

¹⁰ Özgüç, a.g.e., s. 13.

¹¹ Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, s. 53-55.

¹² Mehmet Ali Ağaoğulları, **Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 100-105.

kapsayıp, tümünün ortak çıkarına yönelik olması gerekmektedir. Aynı zamanda her daim doğruluğa da karşılık gelecek olan bu ortak çıkarı belirlemek zor bir işlem olduğu için yurttaşların bilinçli ve aydınlanmış bir konumda olması, özel çıkar ile kamu yararı arasındaki ayrımın farkında olması da kritik bir önemdedir. Yurttaşların bu konuma erişmelerini sağlayacak ve onlara yasa yapım sürecinde yol gösterecek üstün niteliklere sahip bir kişi de Rousseau'nun genel irade felsefesinin önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır.

2- Mustafa Kemal ve Milli İradeye Dayanarak Milletın Amaçlarını Gerçek Kılmak

Farklı dönemlerde, farklı ülkeler üzerinde etkileri olan bir düşünür olduğu vurgulanan Jean-Jacques Rousseau'nun “halk egemenliği” ve “genel irade” kavramlarına dayanan düşüncesinin izlerini Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e uzanan süreçte Türkiye'de ve Mustafa Kemal Atatürk üzerinde de görmek mümkündür. Bu bağlamda özellikle Jean-Jacques Rousseau'nun genel irade felsefesi bağlamında öne çıkardığı üstün niteliklere sahip bir yasa koyucu lider anlayışının Türk toplumunda, 1. Dünya Savaşı sonrası verilen Milli Mücadele sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın kimliğinde belirlediğini söylemek mümkündür. Mustafa Kemal'in söyleminde “milli irade” şekline dötüşen genel irade düşüncesinin Rousseau tarafından vurgulanan birçok unsuru Mustafa Kemal tarafından da özümsemiş ve özellikle Milli Mücadele sırasında sıklıkla kullanılmıştır. Böylece “milli irade” anlayışı Milli Mücadele'nin felsefesini oluşturan bir konuma erişmiştir.

Jean-Jacques Rousseau'nun Mustafa Kemal Paşa üzerindeki etkisini, Mustafa Kemal'in *Toplum Sözleşmesi* kitabını bizzat Milli Mücadele döneminde okumasında ve kitap içerisinde önemli bulduğu yerlerin altını çizip, notlar almasında görmek mümkündür. Öte yandan Mustafa Kemal, Rousseau'nun görüşlerinin tamamen benimsememiş ve hatta Meclis kürsüsünden yaptığı bir konuşmasında kuvvetler ayrılığı hakkındaki görüşlerini eleştirmiştir.¹³ Bununla beraber Rousseau'nun egemenlik ve genel irade kavramlarını değerli bulan Mustafa Kemal, Milli Mücadele'nin başlarından Cumhuriyet'in kuruluşuna ve sonrasına devam eden süreçte yaptığı çeşitli söylemlerde, Rousseau ismini anmadan, bu kavramları içeriğine uygun bir şekilde adeta bir rehber niteliğinde kullanmıştır. Nitekim

¹³ Özgüç Orhan, “Türkiye'de Rousseau Algısına Eleştirel Bir Bakış: Atatürk Rousseau'dan Etkilenmiş Miydi?”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 17 (Bahar 2014), s. 226-227.

Halide Edip anılarında, özellikle Milli Mücadele sırasında Mustafa Kemal'in meclis kürsüsünde adeta Rousseau gibi konuştuğunu öne sürmüştür.¹⁴

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın öne çıkardığı bu milli irade anlayışının izleri gerek Milli Mücadele sırasındaki söylemlerinde, gerekse de 1927 yılında verdiği Büyük Söylev'inde açık bir şekilde görülmektedir. Samsun'a çıkışından kısa bir süre sonra 22 Haziran 1919 tarihinde komutan arkadaşlarıyla yayımladıkları Amasya Genelgesi'nde ilan edilen "milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" ilkesi Milli Mücadele'nin milletin iradesine dayanarak verileceğini ortaya koymuştur. Amasya Genelgesi'nden sonra 23 Temmuz 1919 tarihinde toplanan Erzurum Kongresi sırasında Mustafa Kemal Paşa milli iradeye dayanan bir Millet Meclisi'nin bir an önce meydana getirilmesini ve gücünü milli iradeden alacak bir hükümetin kurulmasını kongre çalışmalarının ilk hedefi olarak göstermiş ve Kongre sonrası alınan kararlar arasına milli iradenin hakim kılınması maddesi yerleştirilerek bu anlayış kuvvetlendirilmiştir.¹⁵ Milli isteğin Erzurum ve Sivas kongrelerinde kesin bir şekilde ortaya koyulmasının ardından 27 Aralık 1919 tarihinde Ankara'ya gelen Mustafa Kemal, burada halka yönelik yaptığı konuşmada bir milletin ancak kendi gücüne ve varlığına dayanarak bağımsızlığını sağlayabileceğini vurgulamış, bu nedenle de milli mücadelenin örgütlenmesi için milli iradeyi hakim kıldıklarını dile getirmiştir. Öte yandan bütün dünya milletlerinin artık sadece milli hâkimiyeti tanıdığını da sözlerine ekleyerek bu hâkimiyetin karşılığı olan milli iradenin önemini altını çizmiştir.¹⁶

Milli Mücadele'nin hazırlanış sürecine denk gelen kongreler döneminde milli iradenin önemini vurgulayan ve milli iradeyi hâkim kılmak kararını kabul ettiren Mustafa Kemal Paşa, 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin kurulmasıyla bu amacı doğrultusunda önemli bir adım daha atmıştır. Milli iradenin karşılığı olan bu Meclis'te yaptığı çeşitli konuşmalarla da Mustafa Kemal, Rousseau'nun genel irade anlayışını nasıl milli irade kavramına dönüştürerek kullandığını göstermiştir. Bu bağlamda Mustafa Kemal, Rousseau gibi milli iradenin özel iradelere farklı ve üstün olduğunu çeşitli vesilelerle dile getirmiştir. Bu yöndeki açıklamalardan biri olan 1 Aralık 1921 tarihli meclis konuşmasında Mustafa Kemal adeta Rousseau'nun fikirlerini özetlemiştir:

¹⁴ Halide Edip Adivar, **Türk'ün Ateşle İmtihani: İstiklâl Savaşı Hatıraları**, Can Yayınları, İstanbul, 2013, s. 120.

¹⁵ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2005, s. 24, 49-50, 57.

¹⁶ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 36.

“İnsanlar ister istemez beraber yaşamak ihtiyacında varlık bulmuşlardır. Bundan dolayı beraber yaşamakta olan insanlar bir cemiyet oluştururlar ki; bu cemiyet kendisini oluşturan fertlerin kuvvetlerinin çalışmasından ortaya çıkar. Ve işte irâde, hâkimiyet denilen kuvvet, bu kuvvetten ibarettir; işte bu kuvvet cemiyetin kuvvetidir ve bu kuvvet cemiyeti oluşturan her ferdin ayrı ayrı kuvvetinden üstündür. Belki bu ifademden bu kuvvetlerin maddî bir şey olacağı sanılır! Kuvvetleri toplayarak bir bileşke bulmuş oldum. Evet isterseniz maddî olsun fakat bu maddi oluşun içinde manevî bir kuvvet vardır. Efendiler, bunu da açıklayabilmek için izninizle şu tarzda açıklamada bulunacağım: Bir cemiyetin içinde beraber yaşamaktan, insanlık mahkûmiyetinden, yaratılışından dolayı ortaklaşa bir çalışma hissi vardır. Manevî olan bu çalışma hissi bir kuvvet ve çalışma gücü oluşturur. İşte bu ortak manevî kuvvet, demin açıkladığım gibi o kuvvetle beraberdir, ayrı bir şey değildir. Efendiler! Bu kuvvet zaman ile insanların medenî gelişmeleriyle yükselir, olgunlaşır ve millî irâde, millî hâkimiyet bu kuvvetten ibarettir.”¹⁷

Rousseau’da olduğu gibi milli iradenin özel iradeden hem farklı olduğuna, hem de basit bir şekilde onların toplamından ibaret olmadığına işaret eden Mustafa Kemal, bu söylemiyle insanların toplumsal yaşam gereği yurttaşlık bilinciyle kendi çıkarlarından ziyade ortak iradeye yönelmesinin önemini vurgulamıştır. Yurttaşların milli iradeyle uyumlu hareket edebilmesi içinse, onların milli iradenin belirlenme sürecine bizzat katılması ve bu sürece katkı sağlaması da Mustafa Kemal için önemlidir. 7 Şubat 1923 tarihinde Balıkesir’de halkla yaptığı bir konuşmada bu konuya dikkat çeken Mustafa Kemal, millet işlerinde her bireyin görüşünün önemli olduğunu; çünkü milli iradenin sadece bir kişinin düşüncesinden değil, tüm bireylerin ortak arzularından ve amaçlarından oluştuğunu kaydetmiş ve bu doğrultuda orada bulunan halkın görüşlerini, düşüncelerini, sorularını özgürce ifade edebileceğini belirtmiştir.¹⁸

Yurttaşın katılımıyla ve halkın ortak çıkarlarını temsil edecek şekilde hazırlanacak milli irade, yine Rousseau’nun vurguladığına benzer şekilde Mustafa Kemal’de de her zaman doğruluğa karşılık gelecektir. Milli iradenin meşrulaştırıcı yönüne böylece vurgu yapan Mustafa Kemal, bu görüşünü Meclis ve kanunların oluşumuyla ilişkilendirmektedir. Ona göre kurulan meclisin, milli egemenlik ilkesini kabul edip, milli iradeye dayanmasıyla birlikte yasallığı ve kanuniliği de sağlanmış olmaktadır. Çünkü gerek anayasa maddeleri olsun, gerekse diğer kanunlar, doğrudan milletin

¹⁷ A.g.e., s. 277.

¹⁸ A.g.e., s. 462.

vicdanından doğmakta ve oluşturulmaktadır ki zaten Mustafa Kemal için gerçek kanunlar sadece bu şekilde hazırlanabilecektir. Öte yandan kanunların milli irade doğrultusunda hazırlanması Rousseau'nun da değindiği üzere özel iradelerin genel iradeye zorlanması sorununu kendiliğinden kaldırmış olacaktır. Çünkü Mustafa Kemal'e göre de sadece milli iradeye dayanan kuvvetler gerçek kuvvet olup, ancak bu tarz iradeler millet nezdinde yaşayabilmektedir. Milletin iradesine dayanmayan kuvvetler ise baskıcı olup, insanlara mutluluk sağlayamayacaklarından dolayı, sonları hüsrandır.¹⁹

Milli Mücadele'nin başlangıcından itibaren bu şekilde milli iradeye dayanacak şekilde örgütlenmesi, Mustafa Kemal Paşa için Milli Mücadele'nin ulaştığı başarının da anahtarını oluşturmaktadır. Nutuk'ta bu konuya değinen Mustafa Kemal, milletin kurtuluşu için milletin bu konudaki istek ve amaçlarının güçlü bir şekilde oluşturulup, bunların azimli bir şekilde ortaya koyulması gerekliliğini vurgulamıştır. Milleti temsil edecek meclisin de bu doğrultuda milletin isteğini aynı kararlılıkla benimseyip, güçlü bir dayanışma ve birlik içerisinde uygulamaya koyması durumunda etkili bir sonuç alınacağını dile getirmiştir.²⁰ Zaten Milli Mücadele'nin askeri ayağını zaferle sonuçlandıran Dumlupınar Meydan Muharebesi'nden sonra Türk milletine yayımladığı beyannamede de bu konunun altını çizen Gazi Mustafa Kemal Paşa, milletin iradesine dayanan her eylemin millet için olumlu sonuçlar doğurduğunu belirtmesiyle²¹, milli irade anlayışının milli mücadelede oynamış rolü tekrardan vurgulamasının yanı sıra, milli iradenin yanılmazlığına da böylece bir kez daha işaret etmiştir.

Rousseau'da genel irade kavramı kapsamında vurgulanan özel durumlarda gerekli, önder niteliği taşıyan bir kanun koyucunun varlığı olgusunun, Türkiye için Milli Mücadele sırasında Mustafa Kemal Paşa'da karşılığını bulduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. Rousseau'nun vurguladığı gibi bu kişi üstün özelliklere sahip olup, bu kişinin ihtiyaç duyulduğu zaman kendi iradesini bir kenara koyup, genel iradenin öngördüğü şekilde hareket etmeyi bilmesi gerekmektedir. Kendisi için en kutsal görevin milli iradeye uymak ve bunu her şeyin üstünde görmek olduğunu dile getirerek²², Rousseau'nun aradığı niteliklere sahip olduğunu gösteren Mustafa Kemal'in Meclis Başkanı seçildikten sonra 24 Nisan 1920

¹⁹ A.g.e., s. 91, 274-280, 507.

²⁰ Atatürk, a.g.e., s. 452-453.

²¹ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 365.

²² Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 45.

tarihinde yaptığı şu konuşması da yine bu tarzdaki karakterini gözler önüne koymaktadır:

“Hayatımın bütün dönemlerinde olduğu gibi, son zamanların sıkıntıları ve felâketleri arasında da bir dakika geçmemiştir ki her türlü huzur ve istirahatimi, her türlü kişisel duygularımı milletin kurtuluşuna ve mutluluğu adına feda etmekten zevk alan olmayayım. Gerek askerî hayatımın ve gerek siyasal hayatımın bütün devirlerini işgal eden mücadelelerimde daima hareket tarzım, millî irâdeye dayanarak milletin ve vatanın muhtaç olduğu amaçlara yürümek olmuştur.”²³

Millî iradeye bağlılığını bu sözleriyle gösteren Mustafa Kemal’in, Millî Mücadele sırasında Başkomutan seçilerek meclisin yetkilerini geçici bir süreyle kendisine verilmesi Rousseau’nun öngördüğü bu durumun adeta somutlaşmış halini temsil etmiştir. Başkomutanlık Kanunu vesilesiyle yapılan görüşmelerde, millî iradenin ancak olağanüstü durumlarda ve millî iradeyi kendi kişiliğinde temsil edebilecek kişilere verilebileceğini belirterek bu duruma dikkat çeken Mustafa Kemal’e göre meclis bu yetkiyi kendisine vererek bu durumu ispat etmiştir.²⁴ Nutuk’ta da yine bu konuya değinen Mustafa Kemal, Başkomutanlık görevini ülkenin ve millî amacın yüksek çıkarları adına kabul ettiğini ifade ederek²⁵, bu rolün millî irade kavramıyla ilişkisini tekrardan göstermiştir.

Genel irade anlayışı doğrultusunda Rousseau’da önemli olan egemenlik kavramı ile onun devredilemez ve bölünemez niteliğine yine Mustafa Kemal Paşa’nın söylemlerinde de rastlanılmaktadır. Nutuk adlı eserinde millî mücadele öncesinde ülkenin içinde bulunduğu durum karşısında tek bir çözümün bulunduğunu, bunun da millî egemenliğe dayanan yeni ve bağımsız bir Türk devleti kurmak olduğunu vurgulayan Mustafa Kemal, egemenlik kavramına verdiği önemi ortaya koymaktadır.²⁶ Öte yandan Rousseau’da olduğu gibi egemenlik sadece varlığıyla değil aynı zamanda bölünemez ve devredilemez nitelikleriyle de Mustafa Kemal’in düşüncesinde yer almaktadır. Millî irade ve onun uygulanması anlamına gelen millî egemenlik anlayışının üstünde başka bir kuvvet olamayacağını savunan Mustafa Kemal için anayasanın birinci maddesinde “*hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir*” ifadesinin yer alması mecliste somutlaşan millî iradenin bu niteliklerini de göstermektedir.²⁷ 16 Ocak 1923 tarihinde İstanbul

²³ A.g.e., s. 96.

²⁴ A.g.e., s. 348-349.

²⁵ Atatürk, a.g.e., s. 464.

²⁶ A.g.e., s. 14.

²⁷ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, s. 256.

gazetecileriyle yaptığı görüşmesinde bu konuyu gündeme getiren Mustafa Kemal'in şu sözleri bu bakımdan da Rousseau'dan izler taşımaktadır:

“Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. Ve gerçek milli istek ve iradeyi uygular ve ancak bununla millet alın yazısına sahip olur. Tarihi olaylarımız ve tecrübelerimiz bize milletin koyun sürüsü halinde olduğu görüşünün, keyfin, arzu ve hırsların ve hiçbir şekilde karşılanmayan çıkarların elde edilmesine sürüklemekle milletin yok olmasına neden olan içeriğe dönüşen idare şekillerinin artık memleketimizde uygulamasının kalmadığını göstermiştir. Millet; hâkimiyetini değil, hâkimiyetin bir zerresini bile bir başkasına terk etmenin neden olabileceği felâketin, yok olmanın, hüsrânın acısını her an kalbinde ve vicdanında duymaktadır. Zaten iradenin ve hâkimiyetin ayrılamaz ve bölünemez olduğunu ilmen ve gerçekten düşündükten sonra böyle bir görüşün uygulamasına kalkışmak ancak göreceli ve yapay bir işe girişmekten başka bir şekilde yorumlanamaz. Millet ve memleketimiz için ise bu mecburiyet atlatılmıştır. Milleti hâkimiyetinden mahrum eden engel, milletin coşması ve tamamıyla taşması ile biraz zor ve fakat sonuç olarak başarılı şekilde ortadan kaldırılmıştır.”²⁸

Milli iradenin ve egemenliğin bölünmesi ya da devredilmesi durumunda milletin tehlikelerle karşı karşıya kalacağını ifade etmesiyle Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın yine Rousseau'ya benzer bir yaklaşımı benimsediği anlaşılmaktadır. Böylece Mustafa Kemal'in sıklıkla kullandığı milli irade kavramının vurgulanan tüm bu özellikleri değerlendirildiğinde, milli irade kavramının Rousseau'nun genel irade kavramının üstünkörü bir şekilde isim değişikliğiyle kullanılması anlamına gelmediği ortaya çıkmaktadır. Bunun aksine Mustafa Kemal, milli irade kavramını özenli ve bilinçli bir şekilde kullanmakta ve Rousseau'nun genel irade kavramı için belirlediği niteliklerin birçoğunu milli irade anlayışına yansıtmış olmaktadır. Rousseau'da olduğu gibi Mustafa Kemal için de milli irade kavramı düşünce sisteminin temel belirleyici unsuru olup, bu milli irade olgusu, özel iradelerden farklı, onların toplamından ziyade ortak yarara karşılık gelmekte ve her zaman ülke için doğruluğun kaynağını göstermektedir.

3- Otoriterlik-Demokratlık Ekseninde Genel/Milli İrade Tartışması

Jean-Jacques Rousseau'nun genel irade anlayışı ile Mustafa Kemal Paşa'nın özellikle milli mücadele sırasında yoğun olarak kullandığı milli irade anlayışının benzeştiği ortak noktalar bulunduğu gibi, bu iki anlayışa yönelik demokrasi ve özgürlük açısından yöneltilen bazı ortak eleştiriler de söz konusudur. Rousseau'ya yöneltilen eleştiriler genellikle liberal

²⁸ A.g.e., s. 424-425.

düşünürlerden gelmekte olup, bu düşünürlere göre genel iradenin mutlak olması, bireyin özgürlüğünü baskılayıcı bir sonuç doğurmaktadır. Dolayısıyla bu genel irade anlayışı demokrasiden ziyade otoriterliğe yol açma tehlikesini barındırmaktadır.²⁹ Benzer şekilde Mustafa Kemal'in savunduğu milli irade anlayışı da içerdiği unsurlar bakımından çeşitli yazarlar tarafından Türkiye'de demokrasi yerine baskıcı ve otoriter bir yönetim uygulanmasının temel gerekçelerinden biri olarak sunulmuştur. Bu bağlamda bu kısımda öncelikle Rousseau'ya yönelik eleştiriler incelenip, değerlendirilecek, daha sonra da Rousseau'nun fikirlerinin bir anlamda uygulama imkânı bulduğu Türkiye'deki durum yine benzer eleştiriler çerçevesinde tartışılacaktır.

Rousseau'nun genel irade kavramına özgürlük yönünden eleştiriler getiren isimlerden birisi olan ve liberal fikirleriyle bilinen Isaiah Berlin, aslında Rousseau'nun özgürlüğü çok önemseydiğini kabul etmekte, ancak Rousseau'nun özgürlük için aradığı çözümlerin yine otorite ile sonuçlandığını öne sürmektedir. Berlin'e göre Rousseau'da zaten otorite ile özgürlük birbirinin zıttı değil, tamamlayıcıdır. Çünkü Rousseau kurallara ve otoriteye daha çok uyan kişinin, yine o kadar özgür olduğuna inanmaktadır. Rousseau'nun bu anlayışında insanların birbiriyle uyumlu ve benzer olduğu kabulü yatmakta olup, Rousseau doğal bir insanın aklını kullanarak yaptığı özgür seçimler sonucu belirlenen genel iradenin, tüm insanlar için de olumlu sonuçlar doğuracağını savunmaktadır. Özgür akıl yoluyla genel iradenin ne olduğunu tespit edemeyen ve ona uygun davranmayan kişilerin mutlaka yozlaşmış olup, doğal olamayacağını düşünen Rousseau bu nedenle bu tip kişilerin özgür olmaya yani, genel iradeye uymaya zorlanması gerektiğini ileri sürmektedir. İşte Berlin, tüm bu görüşleri nedeniyle Rousseau'nun insanları tek ve homojen bir şekilde algıladığını ve bu doğrultuda Hitler ve Mussolini gibi diktatörlerin önünü açtığını ileri sürmektedir. Berlin'e göre hem bu diktatörler hem de Jakobenler ve komünistler bu yaklaşımı kendilerince kullanmış ve doğruyu göremediklerini düşündükleri kişileri kendi genel iradelerine doğru zorlamışlardır. Dolayısıyla Rousseau'nun mutlak özgürlük için öngördüğü yol, aslında mutlak despotizme yol açmaktadır. Çünkü eğer tek bir görüş doğruysa, o zaman farklı görüşlerin, alternatiflerin bir anlamı kalmamaktadır. Bu aynı zamanda genel iradeye uymanın aslında bir seçimden ziyade zorunluluk halini aldığını göstermektedir. Halbuki başkasının bir birey yerine doğrunun ve iyinin ne olduğunu belirlemesi, aslında özgürlüğün kaybolması anlamına gelmektedir. Böylece Berlin için, Rousseau özgürlük yolunda bu kadar çabalarken, aslında özgürlüğün en

²⁹ Orhan, "J.J. Rousseau'da Genel İrade Kavramı", s. 3.

büyük düşmanlarından biri haline gelmiş ve onun bulduğu çözüm zincire vurulduğu söylenen insana bu zincirin kendisi tarafından vurulması olmuştur.³⁰

Rousseau'yu eleştiren isimlerden bir başkası olan Jacob Talmon ise Rousseau'nun genel irade kavramını, halk egemenliği ile birlikte kullanarak totaliter demokrasinin doğmasına yol açtığı görüşünü savunmuştur. Talmon'a göre Rousseau'da egemenliğin kullanımı farklı görüşlerin mücadelesi ve uzlaştırılması şeklinde ele alınmamakta olup, daha çok egemenliğe sahip olanın, tüm bireysel çıkarların da kaynağını teşkil eden bir genel çıkar doğrultusunda hareket etmesi anlamındadır. Bu anlayış dolayısıyla modern demokrasilerde önem verilen görüşlerin farklılığı ilkesine değer verilmediğini, vurgulanan demokrasi ile daha çok bir görüş birliğinin hedeflendiğini göstermektedir. Egemenliğin bu şekilde tüm halka verilmesi ve fikir birliği aranarak bir homojenlik oluşturulması ise kaçınılmaz olarak totaliterliğe ve diktatörlüğe yol açacaktır. Talmon, Rousseau'nun vatandaşların politika ile aktif şekilde uğraşması gerektiğini söyleyerek bir bakıma bu tarz durumların önüne geçebileceğini varsaydığını, ancak vatandaşların tamamen politik olduğu böylesi ortamlarda özel konuların değerini kaybettiğini ve aslında bu nedenle de totaliterliğe daha uygun koşulların oluşabileceğini öne sürmüştür. Çünkü o, özgürlüklerin politikanın bu kadar önemli olmadığı ve politik olmayan özel ya da grup aktivitelerinin olduğu yerlerde daha çok korunabileceğini düşünmektedir. Öte yandan Talmon'a göre Rousseau'nun öngördüğü siyasi ortamda, vatandaşların özgür olduğu düşünülse de, aslında onlar özgürce karar verememekte, sadece kendilerine sunulanları kabul etmektedirler. Çünkü Rousseau'da genel irade, vatandaş iradelerinin çoğunluğu olmayıp, daha soyut bir olguya karşılık gelmekte ve bu nedenle aslında başkası tarafından kendilerine sunulmuş olmaktadır. Dolayısıyla Talmon için Rousseau'nun öngördüğü halkın egemenliği halktan ziyade, genel iradeyi belirlediği varsayılan kişilerin çıkarlarıyla özdeşleşmiş bir konumda kalmaktadır.³¹

Rousseau'ya yönelik anti-demokratiklik eleştirilerin en bilindiği ise kuşkusuz Benjamin Constant tarafından yapılmıştır. Constant'ın temel eleştiri noktası ise Rousseau'daki siyasi gücün kaynağı olan genel iradenin sınırsız bir şekilde tasarlanmasıdır. Bunun çok tehlikeli olduğu düşünen Constant'a göre özgürlükle ilgili karşılaşılan sorunlar da hep bu anlayıştan kaynaklanmaktadır. Genel iradeye dayanan siyasi güç sınırsız olarak

³⁰ Isaiah Berlin, **Freedom and Its Betrayal: Six Enemies of Liberty**, Princeton University Press, Princeton, 2014, s. 35-52.

³¹ J. L. Talmon, **The Origins of Totalitarian Democracy**, Mercury Books, London, 1961, s. 43-48.

algılandığı zaman hem özgürlükler yok edilmekte hem de tiranlık yönetimi ortaya çıkmaktadır. Özellikle Fransız Devrimi ve sonrasında yaşanan olumsuzluklar, genel iradeye dayanan sınırsız otoritenin meşru olarak görülmesinin sonuçlarından ibaret olup, devrim sırasında yaşanan terör dönemi aslında Rousseau'nun görüşlerinin uygulamaya konmasına karşılık gelmektedir. Rousseau'nun özgürlük yönünde formüller aradığını, ama bu mücadelesi sırasında kuvvetin kendisine değil, kuvveti kullananlara karşı tepki gösterdiğini ve bu doğrultuda öneriler geliştirdiği öne süren Constant'a göre hâlbuki kuvvetin kendisiyle mücadele edilmeli ve kuvvet dağıtılmalıdır. Bireyin özgürlüğü konusunda da Rousseau'nun bireylerin genel irade doğrultusunda özgür olmaya zorlanması gerektiği düşüncesine de karşı çıkan Constant, bu anlayışın da yine tiranlığın kullandığı güçlü silahlardan biri olduğunu savunmuştur. Ona göre Rousseau'nun önerdiğinin aksine, bireyler toplumsal özgürlük için kendi özgürlüğünden herhangi bir fedakârlıkta bulunmamalıdır. Çünkü gerçek özgürlük bireyin kendisinin bağımsızlığındadır. Tüm bu nedenler dolayısıyla Constant da Berlin ve Talmon'a benzer şekilde Rousseau'nun özgürlüğü amaçlarken, tiranlık için ortam hazırlayan bir noktaya vardığı eleştirisini getirmiştir.³²

Rousseau'nun genel irade anlayışının demokrasi karşıtı sonuçlara yol açma tehlikesine dikkat çeken bu görüşlere karşılık olarak bazı kişiler de Rousseau'yu savunarak, Rousseau'nun özgürlükten yana olduğunu göstermeye çalışmışlardır. Bu görüşü benimseyenlerden Robert Wokler'a göre her ne kadar liberal eleştirmenler halkın tümünün egemenliği anlayışının özgürlüğü yok edeceğini ileri sürse de, Rousseau'nun halk egemenliği ilkesi genel iradenin taşınması gereken kuralları yerine getirdiği müddetçe despotluktan kurtulmanın da tek yoludur. Bu nedenle ancak genel iradeye dayalı kanunlar çıktığı takdirde özgürlük korunabilecektir. Ayrıca Rousseau hiçbir zaman bireyin seçme özgürlüğünü ortadan kaldırmamaktadır. Bundan dolayı genel iradenin totaliterlik doğuracağına yönelik liberal eleştiri geçersizdir. Öte yandan Wokler, siyasi düşünce tarihinde özgürlüğe Rousseau kadar değer veren, bireyin bağımsızlığını kazanması için uğraşan bir başka filozofun belki de bulunamayacağına dikkat çekmiştir. Ona göre Rousseau'nun özgürlüğe verdiği değeri özellikle eğitim üzerine yazdığı *Emile* kitabından anlamak mümkündür. İnsanın hayatında ilk olarak otoritenin değil, özgürlüğün olduğunu, fakat toplum hayatına girdikçe özgürlüğünü kaybetmeye başladığını belirten Rousseau bu

³² Benjamin Constant, **Principle of Politics Applicable to All Governments**, Liberty Fund, Indianapolis, 2003, s. 26, 31-32, 36; Benjamin Constant, "The Liberty of the Ancients Compared with that of the Moderns", **Political Writings**, Cambridge University Press, Cambridge, 1988, s. 313-315.

nedenle bu kitabında eğitimin amacını, insanın özgürlüğünü yitirmesine sebep olan koşulların üstesinden gelip, insanın özünde bulunan özgürlüğü ortaya çıkarmak olarak belirlemiştir. Bu da onun özgürlük karşıtı olmadığını, hatta özgürlük odaklı bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir.³³

Rousseau'nun genel irade kavramının özgürlükle uyumlu olduğunu ortaya koymaya çalışan bir diğer isim olan Alfred Cobban'a göreyse Rousseau'daki genel iradenin mutlaklığı ve her zaman doğruyu göstermesi genel olarak yanlış yorumlanarak, siyasal otoritenin aldığı her kararın geçerli olup, bireyler tarafından kabul edilmesi gerektiği şeklinde değerlendirilmiştir. Hâlbuki alınan kararın doğru olabilmesi, yani genel iradenin bir sonucu olabilmesi için genel iradenin niteliklerini taşıması gerekmektedir. Bunlar da, alınan kararın gerçekten genel olması, belirli bir kesimin değil genelin çıkarına yönelik olması ve sadece sayısal bir üstünlüğe karşılık gelmeyip, tüm toplumu birleştirecek bir değeri içermesidir. Dolayısıyla bu genel irade, bazen bir çoğunluğun iradesinde, bazen bir azınlığın iradesinde, bazen de tek bir kişinin iradesinde bile karşılığını bulabilecek olup, önemli olan vurgulanan niteliklere sahip olmasıdır. Cobban, Rousseau'nun bu yaklaşımının daha çok teorik ve ütöpik olduğuna da dikkat çekmiş ve pratikte karşılığının zor olduğunu da kabul etmiştir. Zaten Rousseau'nun bu nedenle hep küçük bir devleti ve aydınlanmış vatandaşlarının doğrudan siyasete katıldığı bir toplumu göz önünde tuttuğunu hatırlatmıştır.³⁴

Rousseau'nun genel irade yaklaşımına yönelik bu eleştirici ve destekleyici ifadeler incelendiğinde, eleştirel yaklaşan kişilerin genel iradenin yanılmaz bir içerikte olmasına, sınırlanamazlığına ve bu iradeye uyma zorunluluğuna karşı çıktığı ve bunun özgürlüğü yok ederek, totaliter yönetimler doğurduğunu savundukları görülmektedir. Rousseau'yu destekleyen kişiler ise genel iradenin gelişigüzel belirlenmediğini, aktif vatandaşların özgür tercihleri sonucu oluştuğunu ve aynı zamanda belirli nitelikler taşıdığı için, özgürlüğe aykırı olmadığını ileri sürmektedirler. Bu farklı yorumlar aslında bir anlamda özgürlüğe yönelik yaklaşım farklarından kaynaklanmaktadır. Öncelikle Rousseau'nun özgürlüğe büyük değer verdiği açık olup, Rousseau'yu eleştiren isimler bile bunu kabul etmektedir. Emile adlı kitabında tüm iyiliklerin başında otoritenin değil, özgürlüğün geldiğini kaydeden Rousseau, bu doğrultuda bireylerin buyurgan olmak yolunda değil, özgür olma yönünde eğitilmesi gerektiğini belirterek bu değeri açıkça ortaya

³³ Robert Wokler, "Rousseau's Two Concepts of Liberty", **Jean-Jacques Rousseau** (Ed. Timothy O'Hagan), Routledge, New York, 2016, s. 175, 187, 195, 203.

³⁴ Alfred Cobban, **Rousseau and the Modern State**, Routledge, New York, 2019, s. 74, 79-80.

koymaktadır.³⁵ Bununla birlikte bu özgürlük liberallerin savunduğu doğal özgürlükten farklı olup, daha toplumsal ve siyasal bir özgürlüğe karşılık gelmektedir. Nitekim Rousseau bu özgürlüğü, bir bireyin dilediğini yapması olarak değil, istemediğini yapmaması olarak tanımlamakta ve gerçekten özgür bir insanın sadece yapabileceklerini isteyeceğini öne sürmektedir. Ona göre duygularını yenip, aklını kullanan, görevini yapan ve düzene uyan insan hem erdemli olacak, hem de gerçek özgürlüğe ulaşmış olacaktır. Bunun dışındaki özgürlükler ise aslında köleliği ifade etmektedir. Dolayısıyla bir nevi kanuna, yani genel iradeye uymak anlamına da gelen bu yaklaşım tarzı Rousseau için, bireyin nefsine hâkim olup, kendisini özgür kılması sonucunu doğurmaktadır.³⁶

Liberal eleştirmenlerin dikkat çektiği üzere bir otoriteye uymanın özgürlük açısından riskler taşıdığına Rousseau da zaten bilincinde olup, bu bağlamda genel irade konusunda sürekli uyarılarda bulunmuştur. Genel iradenin, yönetimde olanların iradesine karşılık gelen toplu iradeden farklılığına dikkat çeken Rousseau ayrıca, genel iradenin bireyin eylem özgürlüğü olmadan oluşamayacağını da vurgulamıştır.³⁷ Bu nedenle bireyin kendi özgür iradesi sonucunda oluşan ve toplumun genel çıkarlarını içerisine katarak genel irade boyutuna ulaşan bir iradeye uyduğunda, birey aynı zamanda kendisine uymuş olacağı için sonuç olarak özgürlüğünü kaybetmemiş olacaktır. Bunun için her ne kadar Talmon aktif yurttaşlığa mesafeli yaklaşmış olsa da, liberal özgürlükten farklı olan Rousseau'cu cumhuriyetçi özgürlük anlayışında iradenin oluşumuna katkı sağlayan aktif, sorumlu ve erdemli yurttaşın önemi çok kritik bir role bürünmektedir.

Rousseau'nun genel irade felsefesine, barındırdığı niteliklerden ötürü özgürlük ve demokrasi açısından yöneltilen eleştirilerin benzeri, bu felsefeyi benimseyerek "milli irade" adı altında Türkiye'de uygulamaya sokmaya çalışan Mustafa Kemal Atatürk ve onun cumhuriyet dönemindeki politikalarına karşı da yapılmıştır. Dolayısıyla bu eleştirilerin sahipleri de Atatürk'ün Rousseau'cu bir yaklaşımı benimsediğini kabul etmiş, ancak bu özdeşliğe negatif bir anlam yüklemişlerdir. Bu yöndeki yorumlardan bazı örnekler sunmak gerekirse, Zühtü Arslan'a göre Rousseau'nun genel irade anlayışı özellikle 1924 Anayasası'nın ruhunu oluşturması bakımından bir benzerlik oluşturmuş ve bu anayasada tıpkı genel iradenin yanılmazlığı gibi çoğunluk iradesinin yanılmazlığı esas alınmıştır. Bu anlayış yine

³⁵ Jean-Jacques Rousseau, **Emile Ya Da Eğitim Üzerine**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 76, 79.

³⁶ Jean-Jacques Rousseau, **Yalnız Gezenin Düşleri**, Bordo-Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2005, s. 119; Rousseau, **Emile Ya Da Eğitim Üzerine**, s. 76, 659-660, 687, 707.

³⁷ Rousseau, **Emile Ya Da Eğitim Üzerine**, s. 391, 691.

Rousseau'nun savunduğu kuvvetler birliği ilkesiyle de birleştirilince, Türk modernleşmesi otoriter bir eğilim taşımış ve liberal demokrasi çizgisinden uzak bir yöne doğru evrilmiştir.³⁸ Bir başka eleştiri sahibi Devrim Sezer'e göre ise nasıl Rousseau'da genel iradeye karşı duranlar, bu iradeye uymaya zorlanmaktaysa, Türkiye'de de milli iradeye karşı olanlar hep ihanet içinde bulunmakla suçlanmışlardır. Dolayısıyla Türkiye'de muhalefeti yok sayan, demokrasinin çoğulculuk ilkesine karşı çıkan bu anlayışın kökenleri Rousseau'dan kaynaklanmaktadır.³⁹ Yine bir başka isim Atilla Yayla da Türkiye'de hak ve özgürlüklerinin yerleşmemesinin ve demokrasinin istikrarlı olamamasının, ülkenin kuruluş döneminde özgürlük düşmanı olan Rousseau felsefesinin benimsenmesinden kaynaklandığını ileri sürmüştür. Ona göre Rousseau'nun genel irade ve kuvvetler birliği ilkelerine dayanan düşüncesinin uygulanması Türkiye'de bir tek parti diktatörlüğünün doğmasına yol açmıştır.⁴⁰

Türkiye'de, cumhuriyetin ilk yıllarında Mustafa Kemal Atatürk tarafından benimsenen milli irade anlayışına yönelik bu eleştirilere bakıldığında da, bu eleştirilerin Rousseau'ya yöneltmiş olan eleştirilerle büyük oranda örtüştüğü görülmektedir. Bu bağlamda çoğunluk iradesinin yanılmazlığı doğrultusunda eleştiri sunanların hem Rousseau'nun, hem de Atatürk'ün irade anlayışlarını hatalı olarak kavradığı ortadadır. Çünkü hem Rousseau, hem de Atatürk milli iradenin oyların toplamından farklı olduğunun altını özellikle çizmişlerdir. Türk siyasetinde özellikle de çok partili hayata geçildikten sonra çoğunluğun iradesini ele geçirenlerin, milli iradeye dayanarak muhalefeti ve onun özgürlüklerini kısıtlamaya yönelik hamlelere giriştiği doğru olsa da, bu anlayışın Atatürk'ün öngördüğü milli irade kavramıyla ilgisi bulunmamaktadır. Atatürk'ün savunduğu milli iradenin Rousseau'da olduğu gibi farklı niteliklere sahip olduğu ve basit bir çoğunluktan ibaret olmadığı bilinmektedir. Milli iradenin öncelikle geneli ilgilendirip, genel karakterli olması gerektiği düşünüldüğünde, belirli bir kitleye dayanan çoğunluk iradesinden farklı olduğu hatırlanmalıdır.

Ayrıca Mustafa Kemal'in felsefesi çoğulculuğa karşı çıkan ve muhalefeti reddeden bir milli irade anlayışına da dayanmamaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın daha en baştan, ülkenin kaderini belirleyecek Milli Mücadele gibi kritik süreci bile ilk aşamalarından itibaren milli irade felsefesi doğrultusunda milli egemenliği yansıtacak kongreler ve millet

³⁸ Zühtü Arslan, "Rousseau'nun Hayaletleri: Yeni Devlet, Eski Söylem", **Doğu-Batı**, Yıl: 6, Sayı: 21, Kasım-Aralık-Ocak 2002-2003, s. 15.

³⁹ Devrim Sezer, "Çoğulluk ve Politika: Rousseau, Arendt, Cumhuriyetçilik", **Toplum ve Bilim**, Sayı:124, 2012, s. 10-12.

⁴⁰ Atilla Yayla, "Türkiye'nin Rousseau Problemi", **Yeni Şafak**, 19 Ekim 2013.

meclisine dayandırılarak sürdürülmesini sağladığı unutulmamalıdır. Nitekim hem bu kongrelerin en önemlileri arasında yer alan Erzurum ve Sivas Kongrelerinin delegeleri, hem de daha sonra milli egemenliğin esas kaynağı olacak TBMM'nin temsilcileri çeşitli halk kesimleri arasından seçimle belirlenmiş ve bu temsil kurumlarında milli irade geniş katılımlı tartışmalar sonucunda saptanmıştır. Özellikle çok farklı görüşten ve kimlikten temsilcinin içerisinde yer aldığı Birinci Meclis'in demokratik karakteri bu bağlamda dikkat çekmektedir. Nitekim Mustafa Kemal de, hem bu kongrelerin, hem de Birinci Meclis'in başkanlığına yine seçimle getirilmiş ve Başkomutanlık Kanunu gibi otoriter nitelikli bir kanun dahil olmak üzere alınan kararlarda baskıdan ziyade ikna yöntemini kullanacak şekilde hareket etmiştir.⁴¹

Milli Mücadele'yi yürüten bu çoğulcu meclisin kabul ettiği yeni anayasanın egemenliği kayıtsız şartsız millete ait olduğunu belirtmesi de demokrasi anlamında önemli bir dönüm noktasını temsil etmekteydi. Anayasadaki bu ifade aslında uzun yıllardır süren saltanat ve hilafet egemenliği yerine milli irade egemenliği anlayışının getirildiğini göstermekteydi.⁴² Nitekim daha sonra hayata geçirilen saltanatın kaldırılması, Cumhuriyetin ilanı ve halifeliğin kaldırılması gibi yönetsel değişiklikler de, bu milli egemenlik anlayışı doğrultusunda gerçekleştirilen planlı bir devrimin kritik aşamalarını oluşturmaktaydı. Tüm bu siyasal devrimlerle birlikte egemenlik unsurları saltanat-hilafet yönetiminin elinden alınıp halka yayılmış ve halkın kendi kaderine hakim olmasıyla beraber, demokratik bir halk rejiminin temelleri atılmıştı.⁴³ Bu temellerin devrimci dönüşümlerle birlikte hayata geçirilmesi, otoriter bazı uygulamaları beraberinde getirip, demokrasi ile çelişen bir tek parti yönetimi ile sonuçlanmış olsa da, SCF deneyiminde olduğu gibi çok partili hayat girişimlerinde bulunulması Mustafa Kemal ve Cumhuriyet yönetiminin aslında çoğulculuğa karşıt olmadığını ve bunun geçici bir olgu olduğunu göstermektedir. Kaldı ki 1930'lı yıllarda Batı'da bile demokrasi, çoğulcu bir içerikten ziyade, çoğunlukçu bir yapıda algılanmakta olup, çoğulcu demokrasi teorisinin tam olarak gelişebilmesi için 1960'lı yılları beklemek gerekecekti.

⁴¹ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 1. Kitap: İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2017, s. 231-244, 251-273; Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 2. Kitap: Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2017, s. 121-124, 132-141, 257-260.

⁴² Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 503-504.

⁴³ Niyazi Berkes, **Atatürk ve Devrimler**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 118, 154, 170.

Demokrasinin Batı'da bile kimi sorunlarla boğuştuğu böylesi bir dönemde okullarda ders kitabı olarak okutulan *Medeni Bilgiler* kitabında Atatürk'ün siyaset felsefesine yönelik ideallerini açıklarken, bütün düşüncelerin tek bir noktada birleşmesini hareketsizlik belirtisi olarak göstermesi ve gerçek özgürlükçülerin hoşgörü sahibi olması gerektiğine dikkat çekmesi de ayrı bir değer taşımaktadır.⁴⁴ Yine bu kitaptaki demokrasi⁴⁵ ve özgürlük⁴⁶ ile ilgili olarak ortaya konan yaklaşımlar, Mustafa Kemal'in milli iradeye dayanan ideolojisinin özgürlük düşmanı olmadığını da gözler önüne sergilemektedir. Bu eserde hem demokrasi sürekli olarak yüceltilmiş, hem de bireyin özgürlüklerine o dönem yürürlükte olan 1924 Anayasasına referansla geniş bir şekilde yer verilmiştir. Zaten birçok araştırmacı da 1924 anayasasının hak ve hürriyetler açısından taşıdığı niteliklerle oldukça liberal bir anayasa olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁷

Öte yandan birey özgürlüğü ile uyumlu olan bu milli irade anlayışının da tıpkı Rousseau'da olduğu gibi aktif bir yurttaşlık olgusuna ihtiyaç duyduğu da açıktır. Zaten Atatürk devrimlerinin temel amaçlarından biri de bireyin özerk konumunu sağlamlaştırarak, kendi kaderine hakim olmasını ve hürriyetlerine sahip çıkacak bir olgunluğa erişmesini mümkün kılmaktır.⁴⁸ Atatürk yaptığı devrimlerle ülkenin tüm sorunlarını çözemese de "toplumsal özgürlük atılımları çağını" başlatmış ve gelecek nesillere özgürlük kapılarını açan bir miras bırakmıştır.⁴⁹ Dolayısıyla Atatürk'ün milli irade felsefesi bireyin özgürlüğüne karşı durmamakta, tersine bireyi bu iradenin oluşumuna katkı sunabilecek bir seviyeye ulaştırarak, onu özgür kılmayı hedeflemektedir. Bu özgürlük liberalizmdeki soyut bireyin özgürlüğünden ziyade, Rousseau'daki gibi erdemli vatandaşın özgürlüğüne karşılık gelmekte olduğu için milli irade yaklaşımının da liberal demokrasi ile olmasa da cumhuriyetçi demokrasi ile uyumlu olduğu düşünülmektedir.

Sonuç

Düşünce tarihinde ortaya koyduğu halk egemenliği ve genel irade fikirleriyle Avrupa'da güçlenmekte olan ulus devlet anlayışının felsefesini

⁴⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Medeni Bilgiler*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 251.

⁴⁵ *A.g.e.*, s. 175-200.

⁴⁶ *A.g.e.*, s. 215-246.

⁴⁷ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 308-311; İlhan Akın, *Kamu Hukuku*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1974, s. 331; Mustafa Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, Orion Kitabevi, Ankara, 2011, s. 138.

⁴⁸ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 162, 179.

⁴⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 551-552.

yapmış olan Jean Jacques Rousseau'nun görüşleri, Milli Mücadele döneminden başlayarak, yine halk egemenliği ve ulus devlet fikirlerine dayanılarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni de etkilemiştir. Bu etkilenme Cumhuriyetin kurucusu olan Mustafa Kemal'in birçok söylemine milli irade kavramı şeklinde yansımış ve özellikle Cumhuriyetin kuruluş sürecini hazırlayan Milli Mücadele'nin felsefesini de belirlemiştir. Kongreler döneminde sıklıkla dile getirilen “*milli iradeyi hakim kılmak*” sözüyle özetlenen bu felsefe sadece Milli Mücadele dönemiyle sınırlı kalmamış ve Cumhuriyet döneminde de yaşatılmıştır. Uzun yıllar süren saltanat yönetiminden sonra halkın egemenliği anlamına gelen cumhuriyet yönetiminde tek kişinin iradesinden ziyade doğal olarak milletin iradesi hakim kılınmıştır. Yine tek kişinin isteklerinden ziyade ortak istekler ve amaçlar doğrultusunda tüm halkın gelişimi ve iyiliği yönünde politikalar üretilmeye çalışılmış ve bu doğrultuda devrimler hayata geçirilmiştir. Bu yapılan devrimler ilk etapta üst yapısal hamleler olarak gözükse de, aslında milli iradenin belirlenme sürecinde önemli bir rolü olan yurttaşın, bu rolü üstlenecek bilinç düzeyine erişimini sağlayacak, yani uzun yıllardır bulunduğu tebaa konumundan egemenliğin sahibi ve iradenin belirleyicisi yurttaş konumuna yükseltecek temelleri oluşturmayı hedeflemiştir. Bu konuma erişen yurttaş bilinçlenmiş ve aydınlanmış bir birey olarak yaşadığı toplumun daha iyi koşullara ulaşması adına yoğun siyasal ve toplumsal faaliyetler içerisine girecektir. Böylece milli irade, Rousseau'nun genel irade kavramı için kullandığı gibi, gerçekten milli olacak ve milletin ortak istenç ve amaçlarının karşılığı haline gelecektir. Milli iradenin bu şekilde aktif ve erdemli yurttaşlar tarafından temsil edilmesi onun anti-demokratik ve özgürlük karşıtı bir içerik almasını da engelleyecek ve cumhuriyetçi demokrasinin önemli bir unsuru olmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.
- Adivar, Halide Edip, **Türk'ün Ateşle İmtihani: İstiklâl Savaşı Hatıraları**, Can Yayınları, İstanbul, 2013.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, **Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

- Akın, İlhan, **Kamu Hukuku**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1974.
- Atatürk, Mustafa Kemal, **Medeni Bilgiler**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003.
- _____, **Nutuk**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2005.
- Berkes, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.
- Berkes, Niyazi, **Atatürk ve Devrimler**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020.
- Berlin, Isaiah, **Freedom and Its Betrayal: Six Enemies of Liberty**, Princeton University Press, Princeton, 2014.
- Cobban, Alfred, **Rousseau and the Modern State**, Routledge, New York, 2019.
- Constant, Benjamin, **Political Writings**, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
- _____, **Principle of Politics Applicable to All Governments**, Liberty Fund, Indianapolis, 2003.
- Erdoğan, Mustafa, **İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku**, Orion Kitabevi, Ankara, 2011.
- Mardin, Şerif, **Türkiye’de Toplum ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Rousseau, Jean-Jacques, **Toplum Sözleşmesi**, Devin Yayınları, İstanbul, 2004.
- _____, **Ekonomi Politik**, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.
- _____, **Yalnız Gezenin Düşleri**, Bordo-Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2005.
- _____, **Emile Ya Da Eğitim Üzerine**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.
- Şenel, Alâeddin, **Siyasi Düşünceler Tarihi**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1995.
- Talmon, J. L. , **The Origins of Totalitarian Democracy**, Mercury Books, London, 1961.
- Tanör, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.
- Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi 1. Kitap: İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2017.
- Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi 2. Kitap: Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti’ne**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2017.

Makaleler

- Arslan, Zühtü, “Rousseau’nun Hayaletleri: Yeni Devlet, Eski Söylem”, **Doğu-Batı**, Yıl: 6, Sayı: 21 (Kasım-Aralık-Ocak 2002-2003), s. 11-29.

Orhan, Özgüç, “J.J. Rousseau’da Genel İrade Kavramı”, **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 14 (Güz 2012), s. 1-26.

_____, “Türkiye’de Rousseau Algısına Eleştirel Bir Bakış: Atatürk Rousseau’dan Etkilenmiş Miydi?”, **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 17 (Bahar 2014), s. 215-235.

Sezer, Devrim, “Çoğulluk ve Politika: Rousseau, Arendt, Cumhuriyetçilik”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:124 (2012), s. 7-35.

Wokler, Robert, “Rousseau’s Two Concepts of Liberty”, **Jean-Jacques Rousseau** (Ed. Timothy O’Hagan), Routledge, New York, 2016, s. 175-216.

Yayla, Atilla, “Türkiye’nin Rousseau Problemi”, **Yeni Şafak**, 19 Ekim 2013.